

Buhara Emiri Abdulahad Bahadır Han'ın Rusya Seyahatnâmesi'nin (1892-1893) Rus Çarlığı'nın Uygarlık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi

Cihan Oruç*

(ORCID: 0000-0003-3065-8607)

Makale Gönderim Tarihi
26.10.2023

Makale Kabul Tarihi
05.11.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Oruç, C., "Buhara Emiri Abdulahad Bahadır Han'ın Rusya Seyahatnâmesi'nin (1892-1893) Rus Çarlığı'nın Uygarlık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (Aralık 2023), 259-280.

APA: Oruç, C. (2023). Buhara Emiri Abdulahad Bahadır Han'ın Rusya Seyahatnâmesi'nin (1892-1893) Rus Çarlığı'nın Uygarlık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi. *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 5(2) (Aralık 2023): 174-259-280.

Öz

Buhara Hanlığı (1500-1920), Mâverâünnehir bölgesinde kurulmuş ve yaklaşık dört asır boyunca hüküm sürmüştür. 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise "Buhara Emirliği" olarak anılmaya başlamıştır. 19. yüzyıl itibariyle Türkistan coğrafyası, Rus ve Avrupalı seyyahların sıklıkla ziyaret ederek siyasî, askerî, kültürel ve ekonomik alanda geniş bilgiler edindikleri bir merkez haline gelmiştir. Bu bilgi birikimini etkili bir şekilde kullanmayı başaran Çarlık Rusya, Türkistan'ı işgal ederek bölgede tam bir hâkimiyet sağlamıştır. Rus Çarlığı, 1868

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, coruc@artvin.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Artvin Coruh University, Faculty of Arts and Sciences Department of History.

yılında Buhara Emirliği'ne karşı elde ettiği askerî zaferlerle bu devleti Mâverâünnehir'deki tek egemen güç haline getirmiştir. Söz konusu dönemde Rusya'dan Türkistan'a yapılan seyahatler yaygın bir uygulama haline gelmiştir. Ancak bu kez Türkistan'dan Rusya'ya bir seyahatin gerçekleştiğine de tanıklık ediyoruz. Bu yolculuk, Buhara Emiri Abdulahad Bahadır Han tarafından gerçekleştirilmiştir. Buhara Emiri, bu seyahati vesilesiyle Rus Çarı III. Aleksandr'a oğlu Seyid Mir Alim Töre'nin veliiahtlığını onaylatmayı amaçlamıştır. Emir, üç ay süren seyahatini günlük formunda kaleme alarak seyahatnâmesini yazmıştır. Bu seyahatnâme, dönemin Rus kültürü ve uygarlığına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Eserdeki bu bilgiler bağlamında, Rus uygarlığına ait öne çıkan konular, hazırladığımız bu çalışmanın odak noktası olmuştur. Özellikle Rus Çarlığı'na ait tren yolu ağı, posta teşkilatı, sanatsal etkinlikler, mimari, teknolojik cihazlar, eğlence kültürü, fabrikalar, eğitim sistemi, itfaiye teşkilatı ve askerî teknoloji gibi konulara odaklanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Buhara Emirliği, Abdulahad Bahadır Han, Rusya Seyahatnâmesi, Rus Çarlığı, Rus Uygarlığı.

Evaluation of Emir Abdullah Bahadur Khan's Travelogue to Russia (1892-1893) in the Context of the Civilization History of the Russian Empire

Abstract

The Bukhara Khanate (1500-1920) was established in the Mâ warā' al-Nahr region and ruled for approximately four centuries. From the late 18th century onwards, it began to be referred to as the "Bukhara Emirate". By the 19th century, the Turkestan region had become a center where Russian and European travelers frequently visited, gathering extensive information in political, military, cultural, and economic domains. Effectively utilizing this informational advantage, the Tsarist Russia managed to occupy Turkestan and establish full dominance over the region. The military victories that the Russian Empire achieved against the Bukhara Emirate in 1868 elevated it to the sole dominant power in Mâ warā' al-Nahr. During this period, while travel from Russia to Turkestan had become a customary practice, we also witness a reverse journey from Turkestan to Russia. This particular journey was undertaken by the Bukhara Emir, Abdulahad Bahadır Khan. Through this journey, the Emir aimed to secure the recognition of his son, Seyid Mir Alim Töre, as the heir apparent by Tsar Alexander III of Russia. The Emir documented his three-month-long journey in the form of a travelogue, providing significant insights into Russian culture and civilization. In light of the information presented in the travelogue, this study primarily focuses on key aspects of Russian civilization. Particularly highlighted are topics such as the Russian Empire's railway network, postal system, artistic activities, architecture,

technological devices, entertainment culture, factories, educational system, fire department, and military technology.

Keywords: Anahtar Kelimeler: Bukhara Emirate, Abdulahad Bahadır Khan, Russian Travelogue, Russian Empire, Russian Civilization.

Giriş

Emir Timur tarafından Mâveraünnehir'de kurulan Timurlu Devleti (1370-1507), Türkistan coğrafyasında tarih sahnesine çıkan son büyük siyasî yapıdır. Timurlu Devleti'nin yıkılışından Rusların Buhara Emirliği'ni tam manasıyla işgaline kadar geçen süreye “Hanlıklar Dönemi” denmektedir.¹ Bu dönemde Mâveraünnehir bölgesinde Buhara Hanlığı (1500-1920), Hive Hanlığı (1511-1920) ve Hokand Hanlığı (1710-1876) adıyla bilinen üç büyük hanlık bulunmaktadır. Türkistan coğrafyası, 16. asrın başından itibaren merkezi bir siyasî güce sahip değildir. Bölgede farklı hâkimiyet alanlarını elinde bulunduran siyasî yapılar vardır.² Buhara Hanlığı siyasî, askerî ve iktisadî yönden bölgedeki diğer iki hanlığa göre daha güçlü bir durumdadır. Bazı dönemlerde gücü azalsa da Mâveraünnehir'in siyasî gelişmelerine etki eden pozisyonunu asla yitirmemiştir. Buhara Hanlığı'nda üç hanedan hüküm sürmüştür. Bunlar sırasıyla Şibanîler (1500-1599), Astrahanîler (1599-1756) ve Mangıtlar (1756-1920)'dir.³

18. yüzyılda, başta Buhara Hanlığı olmak üzere, bölgedeki diğer hanlıklar siyasî, askerî ve iktisadî yönden sıkıntı içerisindeydiler.⁴ Mangıt Hanedanı'ndan Şah Murad, bu dönemde kukla han durumundaki Astrahanî Hanedanı'ndan Ebûlgazi Han'ı tahttan indirmiş ve resmi olarak hanlığın başına geçmişti. Devlet idaresindeki Cengiz geleneği son bulmuş ve bunun yerini İslam şeriatı almıştı. 19. yüzyıla gelindiğinde Türkistan sahası, İngiliz ve Rus güçlerinin mücadele alanı haline gelmişti. Buhara Emirliği, büyük güçlerin rekabetini bir denge unsuru olarak

¹ Nurettin Hatunoğlu, “Buhara Hanlığı”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizsoğulları*, Ötügen Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, 2016, s. 482.

² Orhan Doğan, Aysel Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, s. 32.

³ Buhara Emiri Abdulahad Bahadır Han, *Rusya Seyahatnamesi: 19. Yüzyılda Buhara'dan St. Petersburg'a Yolculuk*, Çev. Cihan Oruç-Emre Keser, Kronik Yayınları, İstanbul, 2023, s. 13.

⁴ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, 3. Basım, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 428.

kullanmıştı. Emir Nasrullah döneminde İngiliz hükümeti tarafından Buhara Emirliği ile siyasî ilişkileri geliştirmek maksadıyla Türkistan'a gönderilen Charles Stoddart casusluk gerekçesiyle tutsak edilmişti. Onu kurtarmak amacıyla bölgeye gönderilen Arthur Conolly de aynı gerekçeyle tutsak edilmiş ve iki İngiliz subayı öldürülmüşlerdi. Yaşanan bu hadise sonucunda İngiltere ile ilişkiler bozulmuştu.⁵ İktisadî ve askerî olarak zayıflayan emirlik, egemenlik haklarını savunamayacak duruma düşmüştü. Bu kötü vaziyetten yararlanan Ruslar, Emir Nasrullah'ın oğlu Emir Muzaffer'i 1868 senesinde Zirebulak mevkiinde mağlup etmişti. Buhara Emirliği, bu hadise neticesinde Rus Çarlığı'nın vassalı olmuştu.⁶ Emir Muzaffer, Ruslarla iyi geçinme siyasetini izlemeye başlamıştı.

Buhara Emirliği'nin işgaline zemin hazırlayan iç dinamiklerin yanı sıra bu işgali kolaylaştıran bir de dış etkenler vardı. Türkistan coğrafyası, 19. yüzyıl itibarıyla Rus ve Avrupalı seyyahların sıklıkla ziyaret ettiği siyasî, askerî, kültürel ve ekonomik alanda geniş bilgiler edindikleri bir yer olmuştur. Büyük güçler, elde edilen bu bilgiler vasıtasıyla Türkistan üzerine politikalar geliştirmişlerdir. Hiç şüphesiz bu bilgi silahını doğru kullanmasını bilen Çarlık Rusya, başta Buhara Emirliği olmak üzere Türkistan hanlıklarını işgal ederek bölgede tam bir hâkimiyet tesis etmiştir. Türkistan'ın maruz kaldığı bu hadiseler ortadayken akıllara şu soru gelmektedir: Türkistan'da bağımsızlığını kaybetmiş yönetici erkin çarlığa bakış açısı nasıldı? Türkistan bölgesinden Rus Çarlığına bir seyahat gerçekleşti mi? Eğer gerçekleştiyse bu seyahatin amaçları nelerdi? Buhara emiri Abdulahad'ın kaleme aldığı Rusya seyahatlerinin birinde bu sorulara cevap bulabilmekteyiz. Abdulahad, şehzadelik yıllarında iki defa Rusya'ya gitmiştir. Daha sonra ise Buhara emiri sıfatıyla 1892 sonunda başlayıp 1893 yılı başında bitirdiği seyahatini gerçekleştirmiştir. Emir, bu seyahatini günü gününe kaleme almıştır. Bu çalışma, çok mühim bir tarihi eserdir. Bir Türkistan hükümdarının Çarlık Rusya yolculuğunu yazdığı ilk seyahatnâmedir. Osmanlı sultanı

⁵ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009, s. 205.; s. 123.; Emin Özdemir, "Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri", *History Studies*, 2/2, (2010), s. 123.

⁶ Dinçer Koç, *Buhara Hanlığı, Türklerin Tarihi Başlangıçtan 20. yüzyılın İlk Yarısına Kadar*, Ed: Sahure Ergüzel, Yeşim Çağlar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021. s. 373.

Abdülaziz Han'ın Avrupa seyahati (21 Haziran-7 Ağustos 1867), Türk dünyasında bu durumun bir benzeri olarak görülebilir.

Rusya'dan Türkistan'a seyahat etmenin bir gelenek haline geldiği dönemde bu defa Türkistan'dan Rusya'ya bir seyahat gerçekleştiğine şahit olmaktayız. Ancak bu seyahat, öncekilerden çok daha farklıydı. Zira bu yolculuk, bir devlet görevlisi tarafından değil, bizzat Buhara Emiri Abdulahad Han tarafından gerçekleştirilmiştir. Eserde Buhara emirinin seyahat amaçları, Rus Çarlığı'na olan bakış açısı, çarlık ailesi ile olan ilişkileri dahil şaşırtıcı pek çok ayrıntı mevcuttur. Abdulahad Han'ın seyahatnâmesi günlük şeklinde kaleme alınmıştır. Bu seyahatnâme Buhara Emiri'nin siyasî amacına matuf gelişmeleri ele almakla birlikte; Romanov Hanedanı'na bağlı askerî ve idari elitlerin sosyo-kültürel yaşamını da anlatmaktadır. Eser Rus sarayları ve saray protokolleri, Çarlık Rusya'sında mümtaz kişilerin eğlence hayatı ve Rusya'daki iktisadî durum hakkında bilgi vermektedir. Biz de söz konusu seyahatnâmenin içeriğini dikkate alarak Rus Çarlığı uygarlığına ışık tutmayı hedefleyen bir çaba içerisinde olacağız.

Abdulahad Bahadır Han (1859-1910)

Buhara Emiri Seyid Abdulahad Han 1859 senesinde⁷ Kermine'de dünyaya gelmişti.⁸ Babası Emir Muzaffer Han, bu sırada veliaht sıfatıyla Kermine şehrinin idaresini elinde tutuyordu. Abdulahad'ın annesi İran asıllıydı ve Muzaffer Han'ın en sevdiği eşiydi. Abdulahad Han, şehzadelik yıllarında klasik doğu ilimleri alanında iyi eğitim aldı. O, eğitimin öneminin farkında olan bir şahıstı.⁹ Abdulahad Han, babası tarafından genç yaşta evlendirilmişti. Babası Muzaffer Han'ın saltanatı döneminde Kermine şehrinin idareciliğini yaptı. Şehrin yönetimindeki başarısı sayesinde ahalinin sevgisini kazanmıştı. Onun şehirdeki idaresi, Rus Çarlığı'nın Buhara Emirliği'ni işgalinden sonra da devam etmişti.¹⁰ Ağabeyi Abdülmelik, 1868 yılında babasına ve Ruslara karşı isyan

⁷ Abdulahad Hanın doğum tarihi bazı kaynaklara göre 1857 yılıdır.

⁸ "Emir Buharskiy", *Niva*, C. 3, Tipografiya i Litografiya A. Tranşelya, St. Petersburg, 1911, s. 57.

⁹ "Seid Abdulahad Han Emir Buharskiy", *Niva*, C. 1, Tipografiya i Litografiya A. Tranşelya, St. Petersburg, 1893, s. 19.

¹⁰ "Seid Abdulahad Han Emir Buharskiy", s. 21.

etmesinden dolayı sürgün edilmişti.¹¹ Abdulahad, kendisinden büyük iki kardeşi Abdülfettâh ve Seyid Nureddin Töre'nin de vefatlarıyla 1883 yılı itibariyle veliaht olmuştu. Kermine şehrinin idaresini yürütürken Rusların yardımını almıştı. Bilhassa Türkistan bölgesindeki Rus demiryollarının inşasında öne çıkan isimlerden General Annenkov tarafından desteklenmişti. Kardeşleri haricindeki taht adaylarını da saf dışı eden Abdulahad Han, amcası Astankul'u Kuşbegi makamına ve Hisar idaresine tayin etmişti.¹²

Abdulahad Han, 1885 tarihinde Buhara tahtına oturduktan sonra elçileri vasıtasıyla Rus çarına emirliğini onaylatmıştı. Ancak Ruslar, bunun karşılığında bir dizi talepte bulunmuştu. Başta siyâsî, askerî, mali, ticari olmak üzere yabancıların Buhara'ya girmesinin yasaklanması da dahil bazı yeni kısıtlamaları hayata geçirilmişti. Rus Çarlığı, bunun karşılığında Buhara Emirliği'ne yabancılardan gelecek saldırılardan onları koruma sözü vermişti. Bu koşullar, Buhara Emirliği'nin hareket alanının daha da sınırlanmasına sebep olmuştu. Çarlık, Abdulahad döneminde Buhara Emirliği sınırlarında sistematik bir biçimde iskân faaliyetlerini arttırmıştı. Buhara sınırlarına kadar uzanan Rus demir yolu ağı, bu politikada Ruslara kolaylık sağlamıştı. Tahta yeni çıkan hükümdar, demiryolu hattının Ruslar açısından nasıl büyük bir avantaj sağladığını idrak edememişti. Bu durum, Rusların işini daha da kolaylaştırmıştı.¹³

Abdulahad Han döneminde iki yüz genç, Rusya'dan gizli olarak, eğitim almaları için Osmanlı Devleti'ne gönderilmişti. Gençlerin eğitim masrafları emir tarafından karşılanmıştı. Eğitimini tamamlayan gençler, ülkelerine dönerek siyâsî ve kültürel alanda önemli işlere imza atmışlardı. Onun döneminde yaşanan pek çok olumsuzluğa rağmen Buhara Emirliği'nde demiryolu inşası tamamlanmıştı. Babası Emir Muzaffer döneminde açılan telgraf hattı, daha düzenli olarak kullanılmaya başlanmıştı. Emirlik bu dönemde batı medeniyeti ile daha sıkı ilişkiler kurmuştu. Bu durum batı menşeli fikir hareketlerine ve

¹¹ Mirza Abdu'l Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangıtyye*, Çev. L.M. Epifanovoy, Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1962, s. 91.

¹² Saifullah Saifi, *The Khanate of Bukhara From c. 1800 to Russian Revolution*, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim Universty, Aligarh, 2002, s. 68.

¹³ Murat Özkan, *Buhara Hanlığı*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 86.

kültürel değişime kapı aralamıştı.¹⁴ Emir, Türk dünyasının aydın isimlerinden İsmail Gaspıralı ile yakın dostluk kurmuştu. Gaspıralı'nın Buhara Emirliği'nde okullar açmaya karar vermesi, buradaki yenilik hareketlerine hız kazandırmıştı. Buhara emiri, Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman Gazetes'i*ni okurdu. Hatta onu Bahçesaray'da ziyaret ederek mücadelesinden dolayı tebrik etmişti. Gaspıralı, emir ile olan dostluğuna dayanarak Buhara'da okullar açmak amacıyla 1893'te buraya gelerek ilk girişimlerinde bulunmuştu. Bir yıl sonra tekrar gerçekleştirdiği ziyareti sonucunda Buhara'da Usul-i Cedit okullarının açılması süreci başlatılmıştı. Molla Corabay, 1900 yılında Buhara'daki ilk Cedit okulunu kurmuştu.¹⁵

Abdulahad Han gayet ince ruhlu bir kişi ve şairdi. Eğitimli insanları önemsemiş ve Buhara Emirliği'nde çok sayıda eğitim kurumu inşa ettirmişti. İslam dünyasına karşı duyarlı bir devlet adamı olan Abdulahad, Osmanlı hükümdarı II. Abdulhamid Han'ın yaptırdığı Hicaz Demiryolu için büyük miktarda para göndermişti. Rus Çarlığı sınırlarında yaşayan Müslüman ahali için St. Petersburg'daki cami yapımına maddi yardımda bulunmuştu. Bununla birlikte çok sayıda Rus okuluna da para yardımı yapmıştı. Abdulahad, 1904-1905 yılları arasında gerçekleşen Rus-Japon savaşında Rus donanmasına bir savaş gemisi tutarında para bağışlamıştı. Rus yetkilileriyle iyi geçinmeye çalışmıştı. Batının kültür ve medeniyetine karşı değildi. Bilakis kendisi geleneksel bir yaşam biçimine sahip olmasına rağmen, emirlik içerisinde Avrupalı yaşam tarzını teşvik etmişti. Abdulahad, batıda kullanılan bazı eşyaları getirterek sarayında kullanmıştı. Rus misafirlerini batı müziğiyle ağırlamaktan keyif alırdı. Sıklıkla Kırım'daki sarayına gider ve orada kalırdı. Ömrünün son dönemlerinde çeşitli hastalıklarla meşgul olan Buhara emiri, 22 Aralık 1910 tarihinde vefat etmiştir. Oğlu Mir Alim Töre, onun yerine Buhara tahtına çıkmıştı.¹⁶

Abdulahad Bahadır Han'ın Rusya Seyahatnâmesi (1892-1893)

Abdulahad Han, ilk Rusya seyahatini 1882 yılında başkent St. Petersburg'a gerçekleştirmişti. Rusya seyahatinin ikincini 1883 yılında

¹⁴ Nurettin Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, 2016, s. 100.

¹⁵ Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, s. 101.

¹⁶ Abdulahad Bahadır Han, *Rusya Seyahatnamesi*, s. 21-22.

Çar III. Aleksandr'ın taç giyme¹⁷ törenine katılmak amacıyla yine St. Petersburg'a yapmıştı. Abdulahad, her iki seyahatinde de Rus başkentini veliaht sıfatıyla ziyaret etmişti. Üçüncü Rusya seyahatini ise daha öncekilerden farklı olarak Buhara emiri sıfatıyla gerçekleştirmişti. O, 1892 senesinin sonlarında başlayıp 1893 senesinin başlarında tamamladığı bu seyahatini, günlük şeklinde kaleme almıştır. Bu seyahatindeki asıl amacı, kendisinden sonra Buhara tahtına oturmasını istediği oğlu Seyid Mir Alim Töre'nin veliahtlığını Rus çarı III. Aleksandr'a tasdik ettirmektir.¹⁸ Emir Abdulahad, Çar'a oğlunun veliahtlığını onaylattıktan sonra geri dönüş yolunu tutmuş ve Kırım'a gelmişti. Bahçesaray'da onu karşılayanlardan biri de İsmail Gaspıralı'dır. Abdulahad, burada Gaspıralı ile görüşmüş ve onu 3. Derece Buhara Altın Yıldız Nişanı ile onurlandırmıştı. Gaspıralı'nın verdiği bilgilerden ikisi arasında üç görüşme olduğu anlaşılmaktadır. Bu görüşmeler tercümansız ve Türkçe gerçekleşmişti.¹⁹

Emir Abdulahad, İsmail Gaspıralı ile gerçekleştirdiği bu görüşmelerin birinde ondan 1892-1893 tarihli Rus seyahat günlüğünü hazırlayıp yayımlamasını istemişti. Dönemin Türk dünyasının önde gelen aydınlarından olan Gaspıralı, Buhara emirinin bu isteğini memnuniyetle karşılamış ve bu işi layıkıyla yerine getirmiştir.²⁰ Orijinali Farsça el yazma olan bu eseri matbu harflerle Farsça ve Rusça olarak tek bir eser halinde yayına hazırlamıştır. Eserin Rusça tercümesi, aslının daha iyi anlaşılması amacıyla Gaspıralı tarafından yapılmıştır. Çalışma, 1894 senesinde Kazan Üniversitesi Basımevi tarafından yayımlanmıştır.²¹ Üç ay süren Rusya seyahatini günlük şeklinde yazan Abdulahad Han, Rus uygarlık tarihi hakkında oldukça mühim bilgiler vermektedir. Çarlık Rusya'nın üst düzey isimleriyle münasebetleri, saray protokolleri, şehirlerin dikkat çekici özellikleri, çarlığa ait askerî ve teknolojik gelişmişlik, eğitim ve kültür alanındaki ilerlemeler ve karşılaştığı manzaralar oldukça dikkate değer ayrıntılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu

¹⁷ Bu tören, 1883 yılında gerçekleşen III. Aleksandr'ın taç giyme törenidir.

¹⁸ Abdulahad Bahadır Han, *Rusya Seyahatnamesi*, s. 15-16.

¹⁹ Zaynabidin Abdıraşidov, *İsmail Gaspriskiy i Turkestan v Naçale XX Veka: Svyazi, Otnoşeniya, Vliyanie*, Akademnashr, 2011, s.114.

²⁰ Abdıraşidov, *İsmail Gaspriskiy i Turkestan v Naçale XX Veka*, s.115.

²¹ Abdıraşidov, *İsmail Gaspriskiy i Turkestan v Naçale XX Veka*, s.119.

seyahatnâme, dönemin Rus tarihi araştırmaları açısından birinci el kaynak niteliği taşımaktadır.

Seyahatnâmenin Rus Çarlığı Uygarlık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi

Abdulahad Han, Buhara'dan ayrıldığı 1310 senesinin Cemâziyel Sani ayının başı pazartesi (21 Aralık 1892) ²² günü ahalinin nümayişleri arasında şehrin Karşı Kapısı'ndan çıkmıştı. Buradan kısa bir ilerleyişten sonra Kağan istasyonuna gelerek maiyetiyle beraber trene binmişti. Emir, Rusya topraklarına doğru yaptığı yolculukta, Hazar Denizi'ndeki gemi yolculuğu hariç, ulaştığı bütün şehirlere trenle gitmişti.²³ Dönüş yolunda da aynı şekilde çoğunlukla tren vasıtasıyla ülkesine dönmüştü. Bu ulaşım aracı, Buhara emirinin yolculuğunu kolaylaştırmıştı. Ancak Rusya'nın sahip olduğu bu tren yolu ağı, sadece yolcu taşımak amacıyla yapılmamıştı. Hiç şüphesiz devletin siyasî, askerî ve ekonomik hedefleri için tren yolu ağının önemli bir işlevi vardı. Çarlık Rusya, Abdulahad Han'ın yaptığı bu seyahatten yaklaşık yarım asır önce sistematik bir şekilde Türkistan hanlıklarını işgale başlamıştı.²⁴

Seyahatnâmede tren yolu ağından sonra Rus uygarlığına ait dikkat çeken en önemli husus posta teşkilatıdır. Abdulahad Han, üç ay süren yolculuğu boyunca emirliğin başkenti Buhara'dan sıklıkla telgraf almış ve bu sayede ülkesinin durumundan haberdar olmuştu. Buhara emiri, Rus sınırları içerisinde oğlu Mir Alim Töre ve Rus yetkilileriyle de zaman zaman telgraf yoluyla haberleşmişti. O, Tiflis'ten Vladikavkaz'a tren ile seyahat ederken 16 Cemâziyel Sani 1310 (5 Ocak 1893) tarihinde Milliyet istasyonunda dinlenmişti. Bu sırada orada bulunan telgrafhaneyi ziyaret etmişti. Abdulahad, eserinde telgrafhanenin çalışma sistemi, ilginç yapısını, özellikleri ve araç gereçlerini incelediğini dile getirmektedir. Daha sonra ise buranın başındaki idareciye 3. Derece

²² Eserdeki Hicri-Miladi tarih çevirisi, <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> sitesinden yapılmıştır.

²³ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname-i Sefer-i Hayriyet-i Eser-i Ala-yı Hazret Emir-i Buhara Seyyid Abdulahad Bahadır Han*, Üniversite-i Der Şehr-i Kazan, Kazan, 1312, s. 2-95.

²⁴ Mehmet Yetişkin, *A History of Turkistan in the Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions*, TTK, Ankara, 2014, s. 190-198.

Gümüş Nişan verdiğini ve yola devam ettiğini söylemektedir.²⁵ Abdulahad Han'ın verdiği bu bilgiler, onun Rus telgraf sisteminden etkilendiğini işaret etmektedir. Hiç şüphesiz tren yolu ağları gibi telgraf sistemi pek çok açıdan Rus çarlığı için önem teşkil ediyordu. Zira haberleşme, Rusya'nın başta siyasî ve askerî olmak üzere sosyal, ekonomik ve ticari alanlarda hedeflerine erişebilmesinin en mühim araçların biri olmuştur.²⁶

Abdulahad Han, 1892-1893 tarihli Rusya seyahati sırasında vakit geçirdiği Tiflis, Moskova, St. Petersburg ve Odessa gibi şehirlerde tiyatroya gitmişti. St. Petersburg'da katıldığı bu tiyatro gösterilerinden birinin Fars dilinde icra edildiğini ve dört perdeden oluştuğunu dile getirmektedir. Ayrıca bölgenin önde gelen kadın ve erkeklerinden oluşan bir kalabalığın bu gösteriyi izlemek için geldiğini söylemektedir.²⁷ Buhara emiri, Odessa'ya gittiği bir tiyatro gösterinden bahsederken daha önce tanıştığı bazı generallerin de orada olduğu bilgisini vermektedir.²⁸ Emir, daha sonra ise Tiflis'te katıldığı bir tiyatro gösterisi hakkında bilgi vermektedir. Maiyetiyle birlikte bu gösteriye katıldığını, şehrin valisinin ve Kaçar Hanedanı'ndan Mirza Kulu Kaçar ve Tahrir konsolosunun da orada olduğunu dile getirmektedir.²⁹ Eserde verilen bu

²⁵ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 19.

²⁶ Rusya İmparatorluğu'nun 1802-1881 tarihleri arasında posta ve telgraf sisteminin tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: İ. İ., Voronov "İstoriografiya Poçtovo- Telegrafnogo Vedomstva Rossiyskoy İmperii 1802- 1881 gg", *Sotsiologumanitarniye Kommunikatsii*, Ç. I, No I. 2022, s. 9- 20.

²⁷ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 59.

²⁸ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 67.

²⁹ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 80.; Bilindiği üzere insanlık tarihinin katmanları arasında oyunculuğun temelleri antik devirlere dayanmaktadır ki tiyatronun atası diyebileceğimiz ilk icralar dinî festivaller veya pagan ayinleri etrafında ortaya çıkmış ve bu çerçevede şekillenmiştir. Ruslar arasında tiyatronun izleri ise 17. yüzyılın evveline kadar takip edilebilmekte ve *balagan/balagan*lara dayanmaktadır. Panayırarda ve festivallerde yaygınlaşan tiyatro ve sirk gösterilerinin icra edildiği geçici ahşap binalara verilen bu isim kökenbilim bakımından Farsça *بالاخانه* /*bâlâhâne* yani *yukarı oda/balkon* manasına gelmekte idi. Başlangıçta, toplumun alt tabakasının uğraştığı bu meslek, Batı kültürünün de etkisiyle, zamanla Rusya'da yaygınlaştı ve erbabı çarlar tarafından himaye edilmeye başlandı. Buna binaen Rusya'da gerçek manada ilk çarlık tiyatrosunun kapısı Çar Aleksey Mihayloviç (hük. 1645-1676) zamanında açılmıştır denilebilir. Her ne kadar çarın ölümünden sonra bir süre tiyatro sanatı kesintiye uğradıysa da Rusların ilk imparatoru ve büyük reformcusu olan I. Petro (hük. 1682-1725) devrinde tiyatro yeniden canlandırıldı. Bilhassa Petro'nun küçük kızı imparatoriçe

bilgilerden Rus ileri gelenlerinin sanatsal faaliyetlere ilgi gösterdiği ve iştirak ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu gösterilere ahalinin de katıldığı görülmektedir. Bu durum, Çarlık Rusya'da askerî sınıf, yönetici sınıf ve ahalinin, yani toplumunu farklı kesimlerinin bu sanatsal faaliyeti önemseydiğini işaret etmektedir. Emir, eserinde katıldığı tiyatro gösterilerinin kaç perde olduğu veya bazılarının Farsça icra edilmesi dışında ayrıntılı bilgi vermemektedir.

Abdulahad Han, Rusya sınırlarında bulunduğu sırada ülke içerisindeki hayvanat bahçeleri ve müzeleri gezmeyi ihmal etmemiştir. O, Tiflis'te gittiği bir hayvanat bahçesinde farklı türden hayvanların kafese konulduğunu ve onların eğitildiklerini söylemektedir. Hatta buranın üçüncü katında bazı tehlikeli hayvanların derilerine çeşitli eşyalar doldurmak suretiyle sergilendiklerini ve ilk bakıldığında bunların canlı zannedildiğini dile getirmektedir. Akabinde ise müze ismiyle anılan bu yerlerde Rusya'daki çeşitli eşya ve araç gereçlerin bulunduğunu ve bunların sıralanıp ziyaretçilere teşhir edildiklerini ifade etmektedir.³⁰ Buhara emiri, eserinde St. Petersburg'da bulunan meşhur Ermitaj Müzesi'ni de ziyaret ettiği bilgisini vermektedir. Ancak eserde bu müze hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır.³¹

Yelizaveta Petrovna (hük. 1741-1761) zamanında imparatorluğun 1703'te kurulan yeni başkenti St. Petersburg'da tiyatrolar inşa edilip çeşitli gösteriler sergilenmeye başlandı. Hükümdarların ardılları tarafından bu sanat dalına teveccüh gösterilmesi neticesinde hem Rusya'da bir tiyatro geleneği oluştu hem de Moskova ve St. Petersburg günümüze ulaşan dünyaca ünlü Bolşoy, Mariinski, Mihaylovski, Aleksandrinskiy gibi tarihî tiyatrolara sahip oldu. Rus tiyatrosu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. P.O. Morozov, "Noviye Materialy Dlya İstorii Russkogo Teatra", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveteniya*, Sankt-Peterburg 1884, Ç. 234, s. 352-368; F.G Mişenko., "Teatr", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona*, Sankt-Peterburg, 1901, T. XXXIIa s. 731-747.

³⁰ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 17-18.

³¹ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 43. Dünyanın en büyük müzelerinden biri olarak kabul edilen Ermitaj'ın ana yapısı I. Petro'nun kızı Yelizaveta Petrovna zamanında kışlık saray olarak inşa edilir. 1764 yılında II. Katerina zamanında inşası tamamlanan müzede yer alan eserlerin pek çoğu II. Katerina'ya yurtdışından gönderilen eserlerden oluşur. Münzevi konutu, تنها köşe gibi anlamlara gelen Ermitaj, kışlık saraydan bağımsız olarak inşa edilen ayrı bina için kullanılır. Detaylı bilgi için bkz. G.A. Baybekov, "İstoriya sozdaniya muzeya Ermitaj", *Perelomniye momentiy istorii: Lyudi, sobiytiya, issledovaniya*, St. Petersburg: 2022, s.116-122.

Abdulahad Han, 21 Cemâziyel Sani 1310 (10 Ocak 1893) tarihinde Moskova'ya geldikten sonra kendisini karşılayan tören arabası eşliğinde Kremlin Sarayı'na gelmişti. Buhara emiri, saraydan oldukça etkilenmiş ve eserinde burayı şu bilgilerle tasvir etmiştir: *"Bu saray ilginç bir imaret ve nadir bir binaydı. Gök kubbe altında ve yeryüzünde onun gibisi görülmemiştir. Onun güzelliği, düzeni ve ferahlığı hakkında ne yazsam ve nasıl anlatsam? Çünkü kalem ve dil onu betimlemekte aciz ve yetersizdir. Hatta onun şöhreti mükemmel olduğundan onun anlatılmasına ve tanıtılmasına ihtiyaç yoktur."*³² *"Bu sarayın üst katında bizim yerleştiğimiz yerde bir makine düzeneği kurulmuştu. İnmek istediğimiz zaman makine üzerinde oturuyorduk ve hiç sıkıntı çekmeden aşağı iniyorduk. Üst kata çıkmak istediğimiz zaman da sıkıntısız yukarıya çıkıyorduk. Bu güzel bir buluştu."*³³ Buhara emiri, yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Kremlin Sarayı'nın güzelliği karşısında oldukça büyülenmiş ve burayı anlatırken abartılı ifadelerle vermeyi ihmal etmemiştir.

Buhara emiri, Rusya topraklarında bulunduğu sırada çeşitli vesilelerle fotoğrafı çekilmişti. İlki Kremlin Sarayı'nda çekilen fotoğraf karesinde yanında oğlu Mir Alim Töre ve maiyetindeki Nizamülmülk Astankul Bey Pervaneci bulunmaktadır. Burada ayrıca kendisine imaret ve saraylara ait kırk adet resim hediye edilmişti.³⁴ Emir Moskova'dan sonra St. Petersburg'a gitmiş ve burada bir süre misafir edilmişti. Onun ifadelerine göre buradan ayrılmadan önce kendisine Rus çarlarının fotoğraflarından oluşan bir albüm hediye edilmişti. Kitap şeklinde ciltlenmiş olan bu albüm, kare ve dikdörtgen şekillerle kaplıydı. Bununla birlikte üzeri altın kumaşla süslenmişti. Altın kumaşın üzerinde ise Abdulahad Han'ın ismi yazmaktaydı. Eserde bu iççiliğin oldukça ilginç ve sanatsal olduğu ifade edilmektedir.³⁵

Buhara emiri seyahatinde Rusların eğlence kültürü hakkındaki izlenimlerine de yer vermektedir. O, Moskova'da bulunduğu 25 Cemâziyel Sani 1310 (14 Ocak 1893) tarihinde organize edilen at yarışlarını izlemiş ve eserinde şu bilgilere yer vermiştir: *"At yarışlarını*

³² Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 25.

³³ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 27.

³⁴ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 26.

³⁵ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 63.

izlemek için hipodroma gittik. Yarışları izledik, eğlendik. Ahşaptan bir imaret hazırlamışlardı. Bu imaretin önünde atların koştuğu büyük bir meydan vardı. Bu meydanın yanında da ahşap direklerle çevrili padok vardı. Birkaç at bu padokun çitlerine bağlanmıştı. Seyirciler her iki taraftan da izleyip bağıyorlardı. Meydanı üç defa dolaşip yarışı en önde bitiren atı birinci sayarak onu alkışlıyorlardı. Yaklaşık bir saat yarışları izledikten ve aramızda bazı görüşmeler yaptıktan sonra buradan ayrıldık.”³⁶ Abdulahad Han, seyahati sırasında Moskova, St. Peterburg ve Sivastopol şehirlerinde sirk gösterileri izlemeye gittiğini, bu gösterilerde eğlendiğini ifade etmektedir. Ancak bu husus hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir.³⁷

Buhara emiri, seyahati sırasında karşılandığı istasyon, rahatlamak için bulunduğu hamam ve davet edildiği üst düzey görevlilerin evlerinde hazırlanan müzik dinletilerinden de söz etmiştir. O, bir araya gelen müzisyenlerin dinletilerinden keyif aldığını ve mutlu olduğunu ifade etmektedir.³⁸ Moskova valisi Sergey Aleksandroviç'in evinde verilen davet sırasında bir müzik dinletisi gerçekleşmişti. Abdulahad Han, orada bulunan şarkıcı ve müzisyenlerin güzel sesleriyle söyledikleri neşeli şarkılar vesilesiyle mutlu olduklarını ifade etmektedir.³⁹ Bu bilgiler, Rus yetkililerinin ülke sınırlarında bulunan misafir bir devlet başkanının

³⁶ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 30. Burada bahsedilen hipodrom Moskova Hipodromu'dur. Avrupa'nın en büyük ve en eski ve dünyanın ilk at yarışı hipodromudur. Bu hipodrom, 1834'te açılmıştır. Rostov, Krasnoyarsk ve Kazan hipodromlarından biraz daha küçüktür. Moskova Hipodromu, tüm Rusya At Yetiştiriciliği Araştırma Enstitüsü için bir devlet testi ve bilimsel zemin ve deney üssüdür. Teknik yeniliklere dayalı olarak, 1880'lerin sonlarından bu yana tüm mesafelerde rekorlar kırılmaya başlandı. Yarışların eğlencesini artırmak ve çok sayıda ziyaretçi çekmek için atların sayısı arttırıldı. Tırıs yarışlarına ek olarak, engelli koşular ve gösteri atlama yarışları popüler hale geldi. Bunun için yarış pistinde daireyi çapraz yönlerde geçen özel bir parkur vardı. Mimarlar I. T. Baryutin ve S. F. Kulagin'in projesine göre 1889-1894'te Moskova Hipodromu'nun ana binası olan koşu alanı yapıldı. Bknz. E. O Vladimirovna., *Dizayn Sredi Konnosportivnogo Kompleks na Pravobereje r. Surı v g. Penze*, Penzenskiy Gosudarstvennyy Universitet Arhitekturu i Stroitelstva Arhitekturniy Fakultet, Penza 2017, s. 6-7.

³⁷ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 26, 44, 72.

³⁸ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 82.

³⁹ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 29.

memnuniyeti için müzik dinletilerine ağırlık verdiklerini işaret etmektedir.

Abdulahad Han, seyahatnâmesinde Rusya'daki bazı fabrikalardan da bahsetmektedir. Bu fabrikalardan ilki Bay Sapojnikov'a ait Moskova'daki kumaş fabrikasıdır. Çok ünlü biri olan bu şahıs, Buhara emrini ziyaret etmiş ve onunla tanışmıştı. Emir, bu fabrikada üretilen çeşitli kumaşların diğer ülkelere satıldığını söylemektedir. Hatta kendisi için elbise ve yatak resmi çizerek fabrikaya yolladığını, burada kendi taleplerine uygun bir şekilde hazırlanıp gönderildiğini ifade etmektedir.⁴⁰

Emirin bahsettiği diğer fabrika ise St. Petersburg'daki kâğıt para fabrikasıdır. Abdulahad Han, Akçekâğıt Fabrikası adıyla ifade ettiği fabrikayı 9 Recep 1310 (27 Ocak 1893) tarihinde ziyaret etmiş ve eserinde burası hakkında şu bilgilere yer vermiştir: *“Akçekâğıt fabrikasına gittik ve orada incelemelerde bulduk. Çok acayip ve ilginç bir iş yapmışlardı. Bu önemli iş için hazırlanan kâğıtlar ilme dayalı aletler ve eşyalarla (makinalarla) kimsenin eli değmeden baskıya giriyor, ardından üzerlerine bazı görseller işleniyordu. Başka bir yerde parça parça kesiliyor ve birbirinden ayrılıyordu. Hünerli ve ay yüzlü kızlar düzenlenmiş olan akçeleri diziyor ve son kontrolü yapıyorlardı. Çok ilginç bir fabrikaydı. (Burası) Gayet acayip bir icattı. Çok kolay ve rahat bir biçimde günün herhangi bir bölümünde belki de bir saat içerisinde binlerce akçe hazırlandı. Bir saat hayranlıkla burayı inceledik ve bilgi edindik.”*⁴¹ Buhara emiri, daha sonra Hazine Bakanı Vitte ile beraber Rus sikkelerinin basıldığı yere (Darphane) giderek burada incelemelerde bulunduğunu ve bakandan burası hakkında bilgi aldığını aktarmaktadır.

⁴⁰ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 27.

⁴¹ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 50. Eserin Rusçasında buranın altın para yerine geçen kâğıt para, çek, bono gibi şeylerin basıldığı yer olduğunu söyleniyor. государственных кредитных денег. İlk Rus kâğıt parası, diğer kâğıtlarla aynı teknoloji kullanılarak üretildi. 18. yüzyılda, sadece Rusya İmparatorluğu'nda değil, Batı Avrupa'da da kâğıt üretimi ve tipografi sanatı düşük bir gelişme düzeyindeydi. Banknot kağıdı 1768-1785'te Krasnoselskaya fabrikasında üretildi. 1714'te I. Peter'in kâğıt fabrikasının inşasının başlangıcı, Krasnoye Selo'nun kuruluş yılı olarak kabul edilir. Bugün Krasnoye Selo, St. Petersburg'un Krasnoselskiy Bölgesi'ne bağlı bir belediyedir. Rusya Merkez Devlet Bankası ve kâğıt paranın tarihi hakkındaki ayrıntılı bilgiler için bkz. S. R. Moiseev, *İstoriya Tsentralnih Bankov i Bumajnih Deneg*, Moskova, 2015. s. 382.

Bu ziyaret esnasında darphane yetkililerinin Buhara emirine üç gümüş ve diğer bazı madalyalardan hediye ettikleri görülmektedir.⁴²

Abdulahad Han, geri dönüş yolunda Bakü'de bazı ziyaretler gerçekleştirmişti. Bu ziyaretlerden birini gazyağı fabrikasına gerçekleştiren emir, burayla ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: *“Yağ üreten bir fabrikayı görmek için yola koyulduk. İstasyona ulaştıktan sonra faytonlara bindik ve gidip yağ fabrikasını inceledik. Çok garip aletler ve malzemeler vardı. Onları kullanarak kolayca toprak ve çamurdan yağ elde ediyorlardı. Bu yağın adı gazyağıydı ve lambalarda mum yerine kullanılıyordu. Bu ana kadar her yerde bulundurulmakta ve çok meşhur olup her mülkte kullanılmaktadır. Onun kullanılmadığı yer az bulunur.”*⁴³

Abdulahad Han, seyahatnâmesinde Rus eğitim sistemi içerisinde lal (dilsiz) ve körlerin eğitimi hakkında önemli bilgiler vermektedir. O, 15 Recep 1310 (02. 02. 1310) tarihinde St. Petersburg'da bulunduğu sırada lal ve körler okuluna giderek burayı ziyaret etmişti. Eserinde ülkedeki konuşma ve işitme engelli çocukların bu okulda bir araya getirildiğini ve onların her birine kabiliyetlerine göre mesleki eğitim verildiğini ifade etmektedir. Eserdeki bilgilerden bu çocukların altın, demir⁴⁴, temizlik ve marangozluk gibi işlere yönlendirildikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Rus çarının engelliler okulunu yaptırması ve burada hizmet veren öğretmenlerin masraflarını karşılamasındaki maksadının ülkedeki engellilerin işsiz ve kimseye muhtaç kalmaması olduğunu dile getirmektedir. Bu hususta verdiği bilgilerin devamında engelli çocukların zamanlarını daha iyi değerlendirmesi, dilencilik yapmalarının önüne geçilmesi ve ihtiyaçlarını kendileri karşılamaları amaç edinildiği bilgisi aktarılmaktadır. Bu fikri güzel ve hoş bulan Buhara emiri, insaflı

⁴² Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 51.; Madeni para üretimi için 1723 yılında Almanya'dan St. Petersburg'a ekipman getirtildi. Ekipman ilk başta uygun yer bulunamadığından kurulamadı. Daha sonra 1724 yılı Aralık ayında uygun bir yer tespit edildi. Burası Peter Paul Kalesi'nin Trubetskoy tabyasıydı. Burada aktif çalışma Temmuz 1725'te devam etti. Sonuç olarak Berg Meslek Birliği, Nürnberg'den teslim edilen ekipmanı tesislerine kurdu. Sonuç olarak St. Petersburg'da Kollejskiy adında geçici bir darphane vardı.

⁴³ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 82.

⁴⁴ Burada “Demir işi” olarak bahsedilen iş grubu, erkeklerin meşgul olduğu ayakkabıcılık vb. gibi mesleklerdir.

olan her bireyin bu eğitim anlayışını taktir edeceğini bildirmektedir.⁴⁵ Çarlık yönetiminin dezavantajlı grupların eğitimi ve istihdamı hususunda ortaya koyduğu bu yaklaşım, 19. yüzyıl Rusya'sında sosyal devlet ilkelerinin emareleri olarak görülebilir.

Abdulahad Han, eserinde Rus Çarlığının itfaiye teşkilatı hakkında da bilgi vermektedir. O, St. Petersburg'da bulunduğu sırada 11 Recep 1310 (29 Ocak 1893) tarihinde şehrin valisi tarafından itfaiye teşkilatını görmeye davet edilmişti. Buhara emiri St. Petersburg'daki bu teşkilatla ilgili şu bilgileri vermektedir: *“Bu daveti kabul ederek saraydan çıktık. Motorlu arabalar ile askerlerden bir grup toplanmışlardı. Bu askerler ateşi söndürmekle görevliyidiler. Bu ekip bir yere veya eve ateş düştüğü zaman kendi araçları ve eşyalarıyla hazırlanarak hızlıca gidip, ateşi söndürme görevini yerine getiriyorlardı. Bunlar devletten belirli bir maaş alıyorlardı. Bu askerler, esas duruşta nizami bir şekilde önümüzden geçirdiler.”*⁴⁶ Emir, Tiflis'te bulunduğu sırada gerçekleşen bir yangının söndürülmesiyle ilgili ise şu bilgileri paylaşmaktadır: *“Onlar bir imarete düşen ateşi söndürmekle meşgullerdi. Şehrin polis müdürü de orada hazırды. Askerler (itfaiyeciler) duyuru zili çalınca hemen harekete geçtiler. Bu iş için hazırlanan atları ve arabaları dışarıya çıkardılar. Beş dakika içinde hazır hâle geldiler. Arabaların üstünde su dolu variller vardı. Bu varillerin ortasında ayarlanabilen hortumlardan su fışkıırıyordu. Bu su her tarafa yayılıyordu. Bu araçla ateşi söndürmek çok kolay ve rahat olmalıydı. Biraz seyrettik”*.⁴⁷

⁴⁵ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 56-57. Avrupa'nın en eski okullarından biri olan okul, İmparatoriçe Maria Feodorovna tarafından kuruldu ve 2 Aralık 1806'da Pavlovsk'ta deneysel bir okul olarak açıldı. Ünlü Abbata de Lepe'nin sistemine göre, her iki cinsiyetten 12 çocuk, masrafları imparatoriçeye ait olmak üzere burada okudu. 1810'da İmparatoriçe'nin iradesiyle St. Petersburg'a, Viborsk tarafında, St. Petersburg Yetimhanesine ait bir binaya nakledildi. Ardından öğrenci sayısı 24 kişiye çıkarıldı. 1816'da okul, Viborsk tarafından soyluların kaldığı Dul Ev'i'nin (Smolnıy Manastırı) binasına devredildi ve son olarak, 1820'de, 300 bin ruble banknotla satın alınan geniş bir evde Gorokhovay'a nihayet yerleşti. Ayrıntılı bilgi için bkz.: D. A., Zavaritskiy, *Hram Svyatıh Apostolov Petra i Pavla pri RPGU im. Gertsena, Sbornik Materialov*, St. Petersburg, 2006, s. 4.

⁴⁶ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 52.

⁴⁷ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 78. Rusya'da İtfaiye kurumu (Pojarnaya ohrana) ilk olarak 1649 yılında kurulurken 1803 yılında Rusya'da ilk kez profesyonel

Abdulahad Han, eserinde Rus savaş teknolojisi ve ordusu hakkında önemli bilgilere yer vermektedir. Buhara'ya geri dönüş yolunda Sivastopol'a uğramıştı. Burada Rus savaş gemisini görmüş ve inceleme fırsatı bulmuştu. Emir, söz konusu gemi ve Rus askerî teknolojisi hakkında şu bilgilere yer vermektedir: *"Bu menzilden sonra gemiyle deniz yolculuğu yapmamız gerekiyordu. Sivil valinin evinden dışarıya çıkıp deniz sahiline vardık. Kayıklar hazır. Savaş gemilerini görmek istediğimizi söyledik. Bazı görevliler kayıkla önden ilerlediler. Biz de onları takip ettik. Uzaktan, demirden dağlar gayet büyüktü. Denizin ortasında görünüyordular. Yaklaştığımızda onların savaş gemisi olduğunu gördük. Gayet büyük, dağ gibi yüceydi. Ona bakan gözler hayran kalıyordu. Akıl baştan gidiyordu. Acayip bir yapısı ve garip heybeti vardı. Mühendislerin yaptıkları böyle bir şey karşısında insan hayran kalıyordu. Onu nasıl hayal etmişler ve nasıl ortaya çıkarmışlardı? Onun içinde çok miktarda büyük ve küçük toplar vardı. Bunlar belli bir düzene göre sıralanmışlardı. Gemi üç kattan oluşmaktaydı. Buralar üst kat, orta kat ve alt kat olarak adlandırılmaktaydı.... Zaruri durumlarda gerekli eşyalarıyla beraber bin tüfekli askerînin sığacak büyüklükteydi. Onun yapımında her türlü masraftan kaçınılmamış ve sanayiler (teknoloji) kullanılmıştı. Böyle bir şeyi hazırlamak övgüler ve afevleri hak etmişti. Bundan üstün hüner olamazdı. Biz de onu çok övdük, faydalarını saydık ve çokça taktir ettik.*⁴⁸ Emirin verdiği bu bilgilere bakıldığında 19. yüzyıl sonlarında Rus Çarlığı'nın askerî teknolojisini yakından takip ettiği ve bu maksatla savaş gemisi temin ettiği görülmektedir. Söz konusu dönemde Asya ve Avrupa'daki siyasî gerilimler dikkate alındığında Rus Çarlığı'nın savaş teknolojisinde attığı bu gibi adımların tesadüf olmadığı anlaşılmaktadır.

Abdulahad Bahadır Han, Buhara'ya dönüş yolunda Aşkabat istasyonuna varmış ve burada bazı Rus yetkilileriyle biraz vakit geçirmişti. Buhara emiri, bu sırada Aşkabat'ta bulunan Rus birliklerinin gerçekleştirdiği bir tatbikat hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: *"Askerleri ikiye böldüler (tatbikat için). Her bir grup bir tarafta konuşlandı. İki grup arasındaki mesafe fazlaydı. Safaları düzenledikten sonra iki taraftan casuslar çıktılar ve pusu kurarak düşmanın safına yaklaştılar.*

itfaie kurulum. Detaylı bilgi için bkz. A.V.Hizov, İstoriya pozharnoy ohrany, Saratovski Gau, Saratov, 2016.

⁴⁸ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 72.

Birbirinin durumunu izlediler. Kendi etraflarına ve yakınlarına ihtiyatla bakarak geri döndüler ve saflarına kavuştular. Bu aşamalardan sonra harekete geçtiler ve top, tüfek attılar. Dağlık alan yakındı. Çölde ve dağda gürültüler duyuluyordu. Top ve tüfeğin dumanından havanın rengi koyulaşmıştı. (Tatbikat amaçlı) Birbirilerine karşı hamle yaptılar. Güzel bir seyirdi.”⁴⁹ Buhara emirinin verdiği bu bilgilerden Rus ordu birliklerinin herhangi bir savaş ihtimali karşısında hazır olmak için tatbikat yaptıkları anlaşılmaktadır.

Sonuç

Abdulahad Bahadır Han'ın Hicri 1310 (1892-93) tarihinde Çarlık Rusya'ya oğlu Mir Alim Töre ve maiyetiyle birlikte gerçekleştirdiği seyahatini kaleme aldığı eseri, öncelikle bir Türkistan hükümdarına ait olması nedeniyle oldukça mühimdir. Zira Rusya'dan Türkistan'a seyahat etmenin ve seyahat kaleme almanın yaygın olduğu söz konusu yıllarda bir hükümdarın seyahatnâme yazmış olmasına denk gelmedik. Buhara emiri üç ay süren seyahatini boyunca günlük şeklinde yazmıştır. Eserinde Buhara'dan St. Petersburg'a kadar uğradığı istasyonlar, buralarda karşılanmaları, Rus şehirlerinin genel manzarası, sosyal ve ekonomik hayat, Romanov Hanedanı mensupları ve asilzadelerinin yaşayışı hakkında önemli bilgiler vermiştir. Ayrıca dönemin Rus uygarlık tarihi hakkında da önemli bilgiler aktarmaktadır. Bilhassa Çarlık Rusya'nın yayılmacı bir politika izlemesine imkân sağlayan tren yolu ağı ve posta teşkilatı eserde en çok öne çıkan uygarlık ürünleridir. Abdulahad Bahadır Han, seyahatinin deniz yolu dışında neredeyse tamamını tren yolu ağını kullanarak yapmıştı. Diğer yandan bütün seyahati boyunca Rus posta teşkilatı vasıtasıyla Buhara'daki görevlilerle ile Rus Çarlığı sınırlarındaki oğlu ve çarlık görevlileriyle haberleşmişti. Buhara emirinin seyahati boyunca istifade ettiği bu ulaşım ve iletişim araçları, dolaylı olarak Rus çarlığının söz konusu iki alanda eriştiği seviyenin ne kadar ileri olduğunu göstermektedir.

Abdulahad Han, Rusya seyahati boyunca Tiflis, Moskova, St. Petersburg ve Odessa gibi şehirlerde tiyatro gösterilerine gitmişti. Seyahatnâmede bu gösterilere Rus askerî ve yönetici sınıfın yanı sıra ahalinin de iştirak ettiğine şahit olmaktayız. Bu durum, toplumun farklı

⁴⁹ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 86.

kesimlerinin sanatsal faaliyetlere karşı ilgisinin oldukça yüksek olduğunu işaret etmektedir. Buhara emiri Rusya'daki hayvanat bahçesi ve müzeleri de ziyaret etmiş, az da olsa buralar hakkında bilgiler vermiştir. Bununla birlikte onun Kremlin Sarayı'ndan bahsederek burada bulunan asansör sistemi dışında verdiği bilgiler, hayal ürününden ibaret abartılı ifadelerdir. Kanaatimizce emirin sarayla ilgili bu ifadeleri, onun Rus çarlığının boyunduruğu altında olmasından kaynaklanmaktadır. Abdulahad Han, söz konusu Rusya seyahati sırasında çeşitli vesilelerle maiyetiyle birlikte fotoğraf çektirmişti. Ona bazı imaret ve sarayların fotoğrafları ile Rus çarlarının resimlerinin bulunduğu ciltlenmiş, kare ve dikdörtgen şekillerle kaplı bir albüm hediye edildiğini görmekteyiz. Bu bilgilerden fotoğraf teknolojisinin oldukça ilerlemiş olduğunu, sanatsal süslemelerle hazırlanan albümlerin ise üst düzey yöneticilere hediye olarak verilebilecek kadar estetik değer taşıdığı anlaşılmaktadır.

Buhara emiri, seyahati boyunca Rus eğlence kültürü hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Eğlence kültürünün bir parçası olan, aynı zamanda spor organizasyonu olarak da değerlendirilebileceğimiz at yarışları, eserde ön plana çıkan eğlence faaliyetlerindedir. Eserde Buhara emirinin izlemeye gittiği ve Moskova Hipodromunda gerçekleştiği anlaşılan at yarışlarına Rus toplumunun büyük bir ilgi duyduğu görülmektedir. Abdulahad Han, Rus topraklarında istasyon, hamam ve davet edildiği bazı evlerde hazırlanan müzik dinletileriyle eğlenmişti. Buhara emirinin güzel vakit geçirmesi amacıyla yapılan bu hazırlıklar, Rus görevlilerinin misafir bir devlet başkanının eğlenmesi için müzik dinletileri organize edildiği anlaşılmaktadır.

Abdulahad Han, eserinde seyahati sırasında Rusya'da ziyaret ettiği bazı fabrikalardan da bahsetmektedir. Bunlar Moskova'da üretim yapan ve başka ülkelere ihracat yapan kumaş fabrikası, St. Petersburg'daki kâğıt para fabrikası ve demir para darphanesi ile Bakü'deki gazyağı fabrikasıdır. Bu bilgiler, Rus çarlığında tekstil ve sanayi alanındaki ilerleme hakkında önemli ipuçları vermektedir. Abdulahad Han, St. Petersburg'daki lal (dilsiz) ve körlerin eğitimi hakkında oldukça mühim bilgiler vermektedir. Başkentte kurulan bir okul sayesinde bu dezavantajlı grubun yeteneklerine göre mesleklere yönlendirildiği, onların bu vesileyle kimseye muhtaç olmadan ve dilencilik yapmadan hayatlarını devam ettirdiklerini söylemektedir. Bu bilgiler, Rus çarlığının

toplumun dezavantajlı gruplarını iş gücüne katarak normal vatandaşlar gibi onlardan da istifade ettiği, bir taraftan da insan onuruna layık bir hayat yaşamalarını sağlayarak bir sosyal devlet örneği ortaya koyduğunu işaret etmektedir.

Buhara emirinin Rus çarlığına ait itfaiye teşkilatı hakkında verdiği bilgiler de oldukça ehemmiyet arz etmektedir. Zira Rus maaşlı askerlerden meydana gelen itfaiye teşkilatının motorlu ve atlı araçlara, su dolu variller ve yangına müdahale için hortumlara sahip olması, askerlerin bir yangın anında uyarı zilinin çalmasıyla hızlıca olay yerine intikal edilebilmesi bu hususta hatırı sayılır bir ilerleme kat ettiklerini ortaya koymaktadır. Son olarak Abdulahad Han'ın Rus uygarlığına ait savaş teknolojisi hakkında aktardığı bilgiler, dikkat çekicidir. O, Sivastopol'da gördüğü savaş gemisinin büyüklüğü ve heybetini abartılı ifadelerle betimlemektedir. Bu geminin üç katlı olduğu, içinde küçük ve büyük ebatta top silahı ile bin silahlı asker'in bulunduğu, yapımında teknolojik malzemelerin kullanıldığı bilgisini aktarmaktadır. Abdulahad Han'ın verdiği bu bilgiler, Rusya'nın savaş teknolojisi hakkındaki gelişmeleri takip ettiğini ve bu yönde önemli adımlar attığını işaret etmektedir. Buhara emiri, ülkesine dönüş yolunda Aşkabat'taki Rus birliklerinin tatbikatına şahit olmuştu. Bu tatbikat hakkında verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere Rus ordu birliklerinin iki gruba ayrılmak suretiyle karşılıklı olarak casus gönderdikleri, elde edilen bilgilerden sonra top ve tüfekleri ateşleyerek birbirlerine saldırıya geçtikleri anlaşılmaktadır. Bu bilgiler, Rus ordusunun tatbikat yapmak suretiyle bir savaş ihtimaline karşı hazırlıklı olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Abdiraşidov, Zaynabidin, *İsmail Gaspriskiy i Turkestan v Naçale XX Veka: Svyazi, Otnoşeniya, Vliyanie*, Akademnashr, 2011.

Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname-i Sefer-i Hayriyet-i Eser-i Ala-yı Hazret Emir-i Buhara Seyyid Abdulahad Bahadır Han*, Üniversitet-i Der Şehr-i Kazan, Kazan, 1312.

Abdulahad Bahadır Han, *Rusya Seyahatnamesi*, Çev. Cihan Oruç-Emre Keser, Kronik Yayınları, İstanbul, 2023.

Baybekov, G.A., “İstoriya sozdaniya muzeya Ermitaj”, Perelomniye momentiy istorii: Lyudi, sobiytiya, issledovaniya, St. Petersburg: 2022, s.116-122.

Çelik, Muhammed Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009.

Doğan, Orhan, Aysel Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017.

“Emir Buharskiy”, *Niva*, C. 3, Tipografiya i Litografiya A. Tranşelya, St. Petersburg, 1911, s. 57.

Hatunoğlu, Nurettin, *Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, 2016.

Hatunoğlu, Nurettin, “Buhara Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, 2016, ss. 482-526.

Hizov, A.V. *İstoriya pojarnoy ohranıy*, Saratovski Gau, Saratov, 2016.

Koç, Dinçer, Buhara Hanlığı, *Türklerin Tarihi Başlangıçtan 20. yüzyılın İlk Yarısına Kadar*, Ed: Sahure Ergüzel, Yeşim Çağlar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021.

Mirza Abdu'l Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangıtıyye*, Çev. L.M. Epifanovoy, Vostoçnoy Literatürü, Moskova, 1962.

Mişenko F.G., “Teatr”, *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona*, Sankt-Peterburg, 1901, T. XXXIIa s. 731-747.

Morozov P.O., “Novıye Materialı Dlya İstorii Russkogo Teatra”, *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetşeniya*, Sankt-Peterburg 1884, Ç. 234, s. 352-368.

Moiseev, S. R., *İstoriya Tsentralnıh Bankov i Bumajnıh Deneg*, Moskova 2015.

Özdemir, Emin, “Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan’a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri”, *History Studies*, 2/2, (2010), s. 113-126.

Özkan, Murat, *Buhara Hanlığı*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Roux, Jean Paul, *Türklerin Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, 3. Basım, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 428.

Saifi, Saifullah, *The Khanate of Bukhara From c. 1800 to Russian Revolution*, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim Universty, Aligarh, 2002

“Seid Abdulahad Han Emir Buharskiy”, *Niva*, C. 1, Tipografiya i Litografiya A. Tranşelya, St. Petersburg, 1893, s. 19.

Vladimirovna, E. O, *Dizayn Sredi Konnosportivnogo Kompleks na Pravobereje r. Surı v g. Penze*, Penzenskiy Gosudarstvennyy Universitet Arhitektürü i Stroitelstva Arhitektürnyy Fakultet, Penza 2017.

Yetişkin, Mehmet, *A History of Turkistan in the Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions*, TTK, Ankara, 2014.

Voronov İ. İ., "İstoriografiya Poçtovo- Telegrafnogo Vedomstva Rossiyskoy İmperii 1802- 1881 gg", *Sotsiogumanitarniye Kommunikatsii*, Ç. I, No I. 2022, ss. 9- 20.

Zavaritskiy, D. A., *Hram Svyatih Apostolov Petra i Pavla pri RPGU im. Gertsena, Sbornik Materialov*, St. Petersburg, 2006.